

Priestor a čas v optike sociológie¹

Ján Pašiak²

Motto³: Protagonizmus obdobia, ktoré dominovalo životu západnej civilizácie za posledné storočia ako dôsledok objavenia historicity, postupne prenecháva miesto priorite priestoru ako privilegovanému miestu súčasnosti. Priestor je „obydlím“ par excellence nášho života a jedine patologická exaltácia času, ktorej sme podliehali v západnej kultúre, zapríčinila, že priestor v našom duševnom živote nahradil čas. Priestor je prirodzeným miestom pre našu existenciu a v takomto zmysle sa stáva privilégiom toho, čo máme. Len jeho relatívny prebytok zabránil, aby sme spoznali túto elementárnu pravdu. Je fakt, že v súčasnosti priestor postupne znovu nadobúda v našom živote privilegované miesto, ktoré nikdy nemal stratiť. Nesporne na to vplýva aj tá skutočnosť, že po prvý raz začíname pociťovať jeho nedostatok.

José Luis Abellán, Myšlienky pre XXI. storočie (Bratislava 1997).

Space and Time in Sociological Perspective. The article provides sociological analysis of time and space (space-time) and their relations to developmental changes in a rather unusual autobiographical context. In social science, the phenomenon of social space and time is highlighted mainly in the context of themes such as environment, technological development, or changes in social space. The article is based on a historical perspective which enables us to better understand the current modes of using and changing social spaces – human settlements and regions in particular. The author reflects on changes in social space, focusing on the issues of social interactions, urban space, second literacy, cyberspace, and communicative simultaneity. These are discussed in relation to both the global economic crisis and specific Slovak conditions.
Sociológia 2009, Vol. 41 (No. 4: 285-303)

Key words: social space; space-time; development; transformation; change

Priestor a čas v každodennosti nášho života. Náš každodenný život sa uskutočňuje v priestore a čase. Toto ukotvenie je také samozrejmé, že si ho skoro ani neuvedomujeme. V tejto súvislosti možno pripomenúť, že práve toto naše pôsobenie v rámci priestoru a času, v ktorom sa stretávame s rodinou,

¹ Túto stat' s črtami eseje som napísal na podnet mojich dlhoročných spolupracovníkov, kolegov a priateľov, ktorí sa rozhodli aj týmto spôsobom pripomenúť moje pokročilé okrúhle životné jubileum – osemdesiatku. Chcem sa im aj na tomto mieste poďakovať za dlhoročnú spoluprácu vo výskumných tímoch, ako aj za pomoc a pochopenie a podržanie ma v mojej ťažkej osobnej situácii, v ktorej som sa ocitol v 70. a 80. rokoch. (Ako persona non grata komunistického režimu.) Nemožno obísť ani kontakty s českými sociológmi a naše užšie kontakty a spoluprácu s Jiřim Musilom z Prahy, najmä v období 60. a 70. rokov. Podobne významná bola aj spolupráca s poľskými sociológmi, (napr. Z. Bauman, A. Wallis, B. Misztal, B. Jaluwiecki a s ďalšími) najmä formou spoločných konferencií na Slovensku i v Poľsku, ako aj s nemeckým sociológom B. Hammom. Súčasne sa poďakovať redakcii Sociológie za publikačný priestor v tomto monotematickom čísle.

² Korešpondencia: Doc. PhDr. Ján Pašiak, PhD, Novackého 6, 841 04 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: pas@nextra.sk

³ Do tohto motta som vybral niekoľko myšlienok španielskeho filozofa, ktorý v r. 1994 navštívil Bratislavu. Vybral som ich z esejí publikovaných v slovenskom preklade r. 1997. Motív výberu bol nielen v tom, že výstižne nastoľujú rámec problematiky, ktorej som sa venoval v posledných štyridsiatich rokoch vo svojej výskumnej práci, ale aj v tom, že mi poskytuje aj určité zadost'účinenie, že tento čas nebol premárnený.

spolupracovníkmi, priateľmi a s viacerými ľuďmi pri našich činnostiach, vytvára aj špecifickú stránku priestoru a času, jeho *sociálnu dimenziu*.

Priestor v našom každodennom živote si uvedomíme a vzbudí našu pozornosť a záujem vtedy, keď v ňom spozorujeme zmenu, objaví sa v ňom nejaký nový objekt, zmení sa organizácia v pohybe objaví sa zákaz vstupu, alebo sa pozastavujeme nad jeho devastáciou. V našej mentálnej mape každodenného priestoru tak musíme robiť korekcie.

Priestor však vzbudí našu pozornosť aj vtedy, keď pocítíme nejakým spôsobom jeho nedostatok. Môže to byť v našom byte, v miestnej hromadnej doprave, v statickej doprave pri hľadaní miesta na zaparkovanie svojho auta v centrách miest či na sídlisku. Môže sa to stať aj na kúpaliskách či v zime na niektorých lyžiarskych svahoch.

V poslednom období sa aj v našich každodenných verejných priestoroch objavujú videokamery, ktoré sledujú určité verejné priestory, aby sa posilnila vizuálna kontrola ich bezpečnosti. Zo sociologického pohľadu by sme mohli povedať, že sociálna kontrola verejných priestorov oslabla, alebo už nedokáže zabezpečiť bezpečnosť, a preto nastupuje takáto technika, na ktorú si musíme zvykať. Tento systém kontroly sa rozširuje aj na vilové domy napr. v okrajových častiach Bratislavy, kde je súkromný priestor ohradený vysokými múrmi a tak aj izolovaný od svojho okolia. „Môj dom je môj hrad“ sa stáva v týchto priestoroch skutočnosťou a izolácia priestoru môže byť sprevádzaná aj priestorovou izoláciou a zánikom vzťahov susedstva. Ak bezpečným priestorom je len takýto priestor, je to výpovedný znak aj o spoločenstvách žijúcich v týchto priestoroch, ale v určitom zmysle aj o spoločnosti.

Problémy máme však aj s našim každodenným časom, niekedy nám v dennom zhone chýba, inokedy nevieme, čo s ním. Niekedy plynie až prirýchlo a niekedy sa až neuveriteľne vlečie. Snažíme sa ho „ovládnúť“ osobným harmonogramom, vtesnať a zdisciplinovať ho v diároch a sledujeme, ako sa nám ho spravidla nedarí dodržať.

Priestor a čas majú veľmi veľa podôb a počas života jednej generácie sa menia. Nie však každá generácia má možnosť zažiť také zmeny ako moja generácia. Každá generácia sa rodí do určitého sociálneho priestoru a historického času. Prispôsobuje si priestor pre svoje potreby a záujmy. Počas svojho života sa snaží nájsť si v tomto priestore svoje miesto, ktoré človeku vyhovuje pre jeho životné ciele vymedzené určitým časom. Dnes je pravidlom, že človek počas svojho života vystrieda viac takýchto miest, žije v rôznych priestoroch. Súčasný človek má väčšie šance navštíviť aj vzdialené priestory, vďaka dopravným prostriedkom prekonávať rýchlejšie aj veľké vzdialenosti. Vďaka moderným informačným technológiám sa môže spájať a komunikovať na veľké vzdialenosti, pohybovať sa a vytvárať virtuálne priestory, aj virtuálne

komunity. Ľudia sa stále viac zdokonaľujú v prispôsobovaní si priestoru a času a objavujú sa aj opodstatnené otázky spájané s hranicami týchto procesov.

Problematika ľudského prispôsobovania priestoru. V doterajšej histórii ľudstva sa uskutočnila najväčšia zmena v ľudskom priestore tak, že *ľudia prešli z kočovného spôsobu života na sídelný spôsob života*, a tak si vlastne vytvorili svoje *stacionárne sociálne priestory*. Stacionárne priestory sa postupne členili podľa spôsobu ich využívania. Z rezidenčného prostredia sa postupne vyčleňovali pracovné činnosti a vznikali pracovné priestory. S civilizačným vývojom ľudstva sa vytvárali stále väčšie požiadavky na premenu prírodného priestoru na priestory sociálne. Priestor sa tak stále viac socializoval a stával sa sociálnym priestorom existencie ľudstva.

Obdobie sídelného spôsobu života (stacionárneho) je vzhľadom na predchádzajúci kočovný (nomádsky) ešte veľmi krátke, ale naplnené viacerými kvalitatívnymi epochálnymi (fázovými) zmenami, ktoré akoby hromadili podmienky a predpoklady k ďalšej podstatnej zmene v ľudskom priestore. To všetko sa doteraz uskutočňuje v rámci pozemských sídelných sociálnych priestorov *zemskej sídelnej civilizácie*. Táto má v rôznych kultúrach rôzne civilizačné formy, ktoré vytvárajú rôznorodosť a rozmanitosť ľudského sídlenia, podmieneného nielen geografickými a geomorfologickými, ale hlavne socio-kultúrnymi podmienkami. (Pašiak 1980)

Pokúsime sa tento vývoj znázorniť na schéme.

Schéma základných priestorových trendov, foriem a typov spoločností

DOMINANTNÉ FAKTORY PÔSOBIACE NA VÝVOJ PRIESTORU A JEHO PRIESTOROVOSTI	ZÁKLADNÉ FORMY SÍDLENIA A ICH VÝVOJOVÉ TRENDY	TYP SPOLOČNOSTI
pôdohospodárstvo	osady ⇔ dediny ⇔ mestá ⇔ veľkomestá	agrárna spoločnosť
priemyselná výroba, industrializácia, urbanizácia	koncentrácia obyvateľstva: mesto ⇔ priemyselná aglomerácia ⇔ konurbácia ⇔ megalopolis ⇒ „hard“ formy sídlenia ⇒ dehumanizácia prostredia	industriálna spoločnosť (rozvoj vedy a techniky)
produkcia informácií, ich rýchly prenos a využívanie (sieť IKT)	⇒ dezurbanizácia ⇒ decentralizácia ⇒ humanizácia miest ⇒ (spájanie predností urbánneho a rurálneho prostredia) ⇒ „draft“ formy sídlenia ⇒ humanizácia sídlenia	informačná spoločnosť (vzrast významu vedy a techniky)
intenzívna produkcia poznatkov a ich uskutočňovanie v živote spoločnosti	skvalitňovanie životného, sídelného, pracovného, obytného, vzdelávacieho, rekreačného prostredia	znalosťná spoločnosť s intenzívnym využívaním znalostí v živote spoločnosti

Ľudia pri prispôsobovaní si priestoru postupne spoznávali, že takýto spôsob osvojovania, prispôsobovania a menenia priestoru naráža na určité prekážky.

Boli to jednak obmedzené možnosti a schopnosti meniť fyzický priestor a jeho teritoriálne formy, a jednak to, že priestor, ktorý ľudia chceli získať, je už „obsadený“ inými ľuďmi, ktorí majú také isté potreby a záujmy voči priestoru. Nastupuje zvažovanie, či sa zmocniť ďalšieho priestoru/priestorov vyjednávaním a dohodou, alebo zväziť svoje možnosti, či sa zriecť tohto priestorového cieľa, alebo ho získať násilím aj s určitými obeťami. A pri násilnom získaní už obsadeného a užívaného priestoru, ako naložiť s jeho tamojšími užívateľmi a prisvojiť si priestor. Vojny, svetové vojny a ich dôsledky sú sprievodným javom snáh ľudí o rozširovanie a získavanie aj ďalšieho priestoru. Zdôvodnenia tejto násilnej priestorovej expanzie sú politické, ekonomické, etnické, rasové či mocensky strategické ciele. Proklamujú sa spravidla ako národné, štátne či kontinentálne. Svojimi dôsledkami však poškodzujú a ničia *životný priestor vôbec*. Zdokonaľovanie vojnových zbraní sa dostalo na hranicu možností nielen zničenia podmienok ľudského života, ale podmienok života vôbec. Toto riziko sebazničenia ľudstva v priestore Zeme nie je však jediné, aj keď je dnes najzreteľnejšie rozpoznateľné. Tieto vlastnícke, „vlastenecké“, ideologické či politické postoje k priestoru majú spoločný základ a východisko v *etnocentrizme* a jeho modifikáciách.

Druhá skupina rizikových postojov k priestoru vychádza z „gens humana“ homo sapiens ako hodnota všetkých hodnôt, ktorý je schopný si priestory sveta stále viac, vo väčšom rozsahu a intenzívnejšie prispôbovať a meniť z hľadiska svojich potrieb a záujmov. V tomto prípade sa však môže stať, že aj v dobrom úmysle (bona fide) sa nezohľadnia, alebo nedostatočne zohľadnia širšie súvislosti života v celom vesmíre.

V rámci tejto problematiky nemožno nespomenúť fenomén charakterizovaný ako „nedostatok priestoru“. Môže sa vyskytovať v rôznych súvislostiach a na rôznych miestach. Najčastejšie sa vyskytuje ako problém dopravy vo väčších mestách, v dopravných špičkách, v bytových priestoroch, ako nedostatok priestorov na bytovú výstavbu či v prehustených formách mestskej zástavby. Túto problematiku riešia rôzne formy priestorového plánovania.

Podstatné zmeny v európskom priestore. V európskom priestore v druhej polovici minulého storočia silnejú procesy globalizácie, europeizácie, hospodárskej a politickej integrácie a kohézie. V prvej dekáde 21. storočia sa už tieto zreteľne prejavujú ako hospodárske a politické trendy. V rámci nich dochádza k priestorovým zmenám nielen geografického a ekonomického charakteru, ale aj k podstatným zmenám sociálno-priestorových dimenzií v živote jednotlivcov, rodín, sociálnych skupín, lokálnych, regionálnych a národných spoločností. Priestor Visegrádskej štvorky (V4), priestor Európskej únie, priestor eurozóny, národné priestory EÚ a pod. sa stali bežne používanými termínmi. V týchto priestoroch sa vytvárajú priaznivejšie podmienky pre pracovnú, vzdelávaciu, poznávaciu, turistickú, kultúrnu, rekreačnú, športovú mobilitu, ale

aj pre niektoré služby. V sociológii sa v týchto priestoroch vytvárajú podmienky pre zintenzívnenie medzinárodnej výskumnej spolupráce.

Zmeny v parametroch sociálneho priestoru slovenskej spoločnosti počas života mojej generácie. V súvislosti s analýzou problematiky sociálneho priestoru nemožno nespomenúť tie zmeny, v ktorých sa podstatne menili priestorové parametre slovenskej spoločnosti nielen geografického, politického a ekonomického charakteru, ale aj politické, ekonomické a sociálne parametre.

Počas života mojej generácie prešiel priestor života slovenskej spoločnosti takými premenami ako nikdy doteraz. Menili sa aj možnosti vedeckého sociologického poznávania týchto zmien a sociológie. Čím bol politický režim menej demokratický, tým vytváral menší priestor pre sociologické poznávanie, vyúsťujúce až do jej inštitucionálnej likvidácie v roku 1949 na šesťnásť rokov. Hneď po päťročnom období jej obnoveného vývoja došlo na devätnásť rokov k stagnácii v jej hlavných sociologických inštitúciách.

Z pohľadu mojej generácie osemdesiatnikov najmä zmeny po novembri 1989 môžu v plnom rozsahu doceniť len tie generácie, ktoré dlhé roky prežili v politickom, ekonomickom, sociálnom a kultúrnom priestore medzinárodne izolovanom za železnou oponou a navyše, ak boli persona non grata pre tu vládnucci režim, s celým radom kárnych opatrení nielen pre nich, ale aj pre ich rodinných príslušníkov. Táto priestorová, sociálna, informačná izolácia a izolácia v osobných zahraničných vedeckých kontaktoch podstatne determinovala získavanie informácií a poznatkov zo zahraničia, bádateľskú prácu vôbec a v rámci sociológie zvlášť. V období po nežnej revolúcii akoby sme sa ocitli na opačnom póle informačnej a poznávacej situácie či už s možnosťou priameho osobného kontaktu s kolegami v zahraničí alebo prostredníctvom možností sprostredkovaného kontaktu (cez internet), nehovoriac už o možnostiach využívania zahraničných zdrojov informácií a poznatkov potrebných pre výskumnú prácu. Z nedostatku sa tak často stáva presýtenosť informácií, ktorá si následne vyžaduje ich selekciu. Tak to je i pri poznávaní súčasnej problematiky sociálneho priestoru. Je to dnes samozrejmovou východiskovou situáciou mladej generácie a to vytvára predpoklady aj pre ďalší rozvoj priestorovej sociológie.

Sociálny kreatívny priestor. Nechcem obísť ani zmenu v rámci priestorovej sociológie, ktorá sa ma osobne dotýka – zmena z *aktéra*, ktorý sa podieľal na poznávaní rôznych sociálnych priestorov skoro pol storočie, na *pozorovateľa* v poslednom desaťročí. Skracovanie disponibilného biologického času k bilancovaniu vlastnej práce však komplikuje rolu pozorovateľa. Kým skladanie účtov je osobne nenahraditeľné, rola pozorovateľa sa stáva sekundárnou a aj nepotrebnou, nemôže už totiž plniť tie úlohy, ktoré sú spojené vedeckým poznávaním a jeho *sociálnym kreatívnym priestorom*.

Na prvý pohľad by sa zdalo, že možnosti, ktoré dnes poskytujú informačné a komunikačné technológie (ICT), kompenzujú živé spontánne pracovné kontakty osobnej výmeny poznatkov, diskusií a tréningu myšlienok. Nie je to tak. ICT nesporne predstavujú veľký prínos pri získavaní informácií, ale zatiaľ nemôžu úplne nahradiť *sociálny charakter bezprostredného spontánneho kreatívneho sociálneho priestoru ľudí*, naplneného výmenou myšlienok, názorov, ideí, poznatkov a zanietených sporov pri ich navrhovaní a zamietaní.

Sociálny priestor v kontextoch súčasnej globálnej ekonomickej krízy. Finančná hypotekárna kríza, ktorá vznikla v USA, sa preliala do ekonomiky a v dôsledku aj čoraz viac globalizovaného sveta sa nečakane rýchlo rozšírila po všetkých kontinentoch, až dostala charakter *globálnej ekonomickej krízy*. Na Slovensku sa prejavila kríza medziročným poklesom ekonomiky o 5,4 % hrubého domáceho produktu (HDP). V porovnaní s posledným štvrťrokom roku 2008, keď slovenská ekonomika rástla najrýchlejšie v rámci Európskej únie, predstavuje pokles HDP na Slovensku o 11,2 %. V rámci EÚ bol pokles HDP 2,4 %. Podľa prístupných údajov bola nezamestnanosť v EÚ v apríli r. 2009 na úrovni 8,6 %, čo znamená medziročný nárast o 1,8 %⁴. Miera nezamestnanosti na Slovensku, ktorá po roku 2001 začala klesať, opäť začala rásť a najviac postihuje tie regióny, kde bola predtým najväčšia miera nezamestnanosti.

Táto ekonomická situácia sa odzrkadlila aj v aprílovom prieskume, ktorý uskutočnil Spotrebiteľský barometer na Slovensku (máj 2009). 84 % respondentov sa vyjadrilo, že hospodárska situácia sa zhoršila. Pred rokom v tomto prieskume takto hodnotilo hospodársku situáciu 26 % respondentov. Optimistov, ktorí veria, že situácia sa v tomto roku zlepší, je len päť percent.

Globálna ekonomická kríza má nielen svoje špecifické ekonomické prejavy v jednotlivých krajinách, ale aj s tým spojené prejavy v ich sociálnom priestore. Hospodárska kríza ako špecifická ekonomická situácia má aj svoj obmedzený sociálny čas pôsobenia. Tento čas je podmienený aj tým, v akej kondícii sa nachádza ekonomický systém krajiny a aký potenciál možno mobilizovať na úspešné riešenie krízovej situácie a obnovenie ekonomického vývoja. Pritom sociálny čas zohráva dôležitú úlohu a obmedzuje potenciálne možnosti krízy, aby neprenikala do sociálneho priestoru spoločnosti a neprerástla do sociálnej krízy.

Ekonomickú krízu nemožno chápať ako izolovaný fenomén v sociálnom priestore spoločnosti. Ekonomická kríza je sprevádzaná prepadom hrubého domáceho produktu (HDP), recesia ekonomiky vedie k prepúšťaniu zamestnancov a ku vzrastu podielu nezamestnanosti s následným poklesom spotrebiteľského dopytu vrátane exportu produktov, čo je zvlášť charakteristické pre

⁴ Štatistické údaje sú čerpané z materiálov Európskeho štatistického úradu (Eurostat) a ISP, ŠÚ SR.

Slovensko, ktoré je známe svojím vysokým exportom. To všetko zhoršuje ekonomickú stabilitu podnikov a vyvoláva riziko ich bankrotu. Podstatne zhoršuje ekonomický potenciál sociálneho priestoru lokalít a regiónov. Nemožno si nevšimnúť, že kríza postihuje najmä regióny, ktoré najviac zápasili so svojím ekonomickým zaostávaním. (Falt'an – Gajdoš – Pašiak 1995) „Zlatá éra“ ekonomiky sa skončila a ekonomická recesia nahľadáva ekonomickú stabilitu sociálneho priestoru spoločnosti.

Častejšie vystupujú spod povrchu spoločnosti jej patologické fenomény. Zintenzívňuje sa klientelizmus, protekcionizmus, korupcia, mobing, ohrozenie pracovných a ľudských práv, používanie rodovej, rasovej a nacionálnej „karty“. Zvyšuje sa rozsah ekonomickej kriminality, menia sa pracovné migrácie. Ekonomická kríza zhoršuje dôveryhodnosť nielen ekonomických inštitúcií, ale oslabuje aj ľudské vzťahy, morálne hodnoty, vyvoláva sociálne problémy jednotlivcov, rodín, komunit, štátov. Prostredníctvom médií, ale aj bezprostredne možno pozorovať, ako sa prejavuje ekonomická kríza, ako na ňu reagujú vlády, jednotlivé skupiny a spoločenské skupiny. Je to aktuálna ukážka sociálnych priestorov v špecifickej ekonomickej situácii.

Globálna ekonomická kríza a jej spoločenské dôsledky sa stávajú predmetom záujmu najmä ekonómov, ktorí analyzujú príčiny jej vzniku, snažia sa zistiť, čo podcenili pri rozvoji ekonomiky, aké rizikové faktory prehliadli v období hospodárskeho rastu a konjunktúry. Hľadajú spôsoby, ako krízu oslabiť, minimalizovať jej dôsledky v spoločnosti a nájsť prostriedky, ako sa s ňou vyrovnáť. Tieto úvahy často presahujú ekonomický rámec a dotýkajú sa aj sociálnej problematiky. Ekonómovia na to už dávnejšie zareagovali zvýšením pozornosti a skúmaním niektorých sociálnych faktorov spojených s výstavbou bytov, nájomného v obecných bytoch, hromadného návratu emigrovaných pracovníkov za prácou v zahraničí. K tomu pribúda aj sociálna problematika k nám imigrovaných ľudí za prácou. (Balon 2007; Bauman 2008)

V takejto spoločenskej situácii sa zväčšujú aj riziká prerastania spoločenskej situácie do sociálnej krízy. Sociálny dosah ekonomickej krízy sa ešte plne neprejavil, jej vplyv na sociálnu infraštruktúru môže mať multiplikačný efekt v ostatných sektoroch.

Na druhej strane však hospodársku krízu možno vnímať aj ako príležitosť na riešenie niektorých problémov spoločnosti, ktoré ona odhaľuje. Sú to fenomény, ktoré ležia pod povrchom normálnej sociálnej situácie a kríza ich obnažuje, ale impulz na ich riešenie neprichádza sám od seba, ale potrebuje ľudí, ktorí sú schopní kreatívne využiť podmienky situácie na zachovanie a prehlbenie sociálnych a morálnych hodnôt v spoločnosti.

Mali by sme sa však vyhnúť riešeniam, ktoré v 30. rokoch 20. storočia vyústili do 2. svetovej vojny. Úspech riešenia závisí aj od toho, či dôsledky

krízy dokážeme pozitívne pretvoriť na impulzy, ktoré oslobodia ľudskú kreativitu a spustia spontánne aktivity na všetkých úrovniach spoločnosti.

Mohli by sme formulovať premisu, že *súčasná hospodárske kríza nepriaznivo pôsobí na sociálny priestor a jeho prostredie, oslabuje najmä ľudský a sociálny kapitál spoločnosti ako základný zdroj jej rozvoja*.

Cesta sociológie k priestoru a času. Na prvý pohľad sa zdá, že priestor a čas sú doménou bádania prírodných a technických vied. Z retrospektívneho pohľadu na vývoj prírodných a humanitných vied a foriem umenia sa problematika priestoru a času dostávala do sociológie ako sociálnej vedy vzhľadom na jej vznik – neskoršie. Jej univerzitným vzorom sa stala fyzika, ktorá ako exaktná veda v prvej polovici 19. storočia pútala pozornosť pri riešení problémov sociálneho sveta ako „sociálna fyzika“. Gnozeologickú úlohu a sociálnu funkciu tejto novej fyziky premietol Auguste Comte do koncepcie vedy nomotetického charakteru, pozitívne orientovanú na súčasnú spoločnosť. Vytvoril pre ňu názov – *sociológia*; s neskromným statusom medzi vedami ako „*kráľovná vied*“ mala byť zjednocujúcou integrujúcou sociálnou vedou. Max Weber neváhal so zorganizovaním „sociologickej spoločnosti“. Nebola to jednoduchá úloha, nehovoriac o možnosti zakomponovať do nej *fenomén priestorovosti a jej štruktúry*. Tieto sa pokladali za dôležité najmä preto, že vymedzujú hranice a parametre aj ostatných fenoménov sociálneho charakteru, hospodárstva, politického systému a národa⁵.

Stručná retrospektíva priestorovej problematiky v dejinách sociológie. V retrospektívnom pohľade na vývoj ľudského vnímania a vysvetľovania priestoru ako jedného zo základných atribútov ľudskej existencie je *obdobie* mýtov o priestore a religiózneho chápania tejto problematiky. (Starý – Fischerová 2008)⁶ Vedecká reflexia priestoru sa rýchlo rozvíjala najmä vo fyzike, čo podnietilo A. Comta pomenovať úsilie o vedecký prístup poznávania spoločnosti najskôr „sociálna fyzika“ a potom *sociológia*. Sociologické poznávanie sa nevyvíjalo priamočiari, ale rôznymi okľukami, podliehajúc najmä rýchlejšie sa rozvíjajúcim prírodným vedám. Vývoj týchto koncepcií možno rozčleniť do určitých období.

Prvé obdobie od A. Comta – do začiatku 20. storočia. Priestorový fenomén sa vyskytuje vo všeobecnej rovine (A. Comte, K. Marx, J. S. Mill, L. A. Quételet) a ako sociálna morfológia E. Durkheima. V nej sa prejavujú priestorové charakteristiky spoločnosti vyjadrené ako veľkosť územia, centrálna či peri-

⁵ Podrobne sa problematikou konštituovania, vývoja, koncepcie a reorganizácie sociálnych vied (v rámci širších súvislostí vývoja vied) zaoberala skupina vedcov v rámci nadácie Calouste Gulbenkiana v rokoch 1993 – 1995). Na jej čele stál profesor Immanuel Wallerstein. Výsledky analýzy a perspektívy vývoja sociálnych vied boli publikované pod názvom *Open the Social Sciences Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences* (1996). V českom vydaní (1998) s názvom *Kam směřují sociální vědy*. Praha 1998.

⁶ Je to dobrý úvod do problematiky priestoru aj pre sociológov, nevynímajúc kapitoly venované problematike náboženstva českého stredoveku a raného novoveku.

férna poloha spoločnosti. Následne sa priestorová problematika rozpracúva v dielach humanisticky orientovanej sociológie Ferdinanda Tönniesa *Gemeinschaft – Gesellschaft* ako problematika spoločenstiev a spoločností v spätosti s územím. Formálna sociológia (Georg Friedrich, Emanuel Simmel) dovŕšuje toto obdobie.

Druhé obdobie ovplyvnila chicagská škola, jej objavenie lokálneho spoločenstva a výskumy mesta, dediny, urbanizácie a mestského spôsobu života. Prejavuje sa tu značný vplyv sociálnej ekológie – humánnej sociológie vo formovaní sociogeografického zamerania sociológie ako sociografie: Robert E. Park, Ernest W. Burgess, Roderick D. McKenzie, L. Wirth. V 30. rokoch sa začína kritika humánnej i sociálnej ekológie, pokračuje v 40. a 50. rokoch. Priestorovo orientovaná sociológia ustupuje do pozadia. Pod týmito vplyvmi sa formuje sociografia a sociológia v Rumunsku a na Slovensku⁷.

Tretie obdobie sa začína renesanciou priestorovo orientovanej sociológie (v 60. rokoch 20. stor.) aj pod vplyvom neoklasickej ekológie. Táto vypracovávala svoju paradigmu na princípe „ekologickej komplexnosti“: POET (population) P, (organization) O, (environment) E, (technology) T. K autorom patria O. D. Duncan a L. Schnorel, ktorí charakterizovali túto komplexnosť v pojme „úroveň života“ (L) ako jej funkciu: $L = f(\text{POET})$.

Neoklasický prúd mal veľký vplyv na profilovanie sociológie, ktorá sa venovala aj problematike priestoru. Zväčšil sa aj záujem o metodologické a teoretické otázky spojené s výskumami priestorov života ľudí prostredníctvom „social area analysis“ SAA. (Shevky – Bell 1954) Pozornosť sa koncentrovala na analýzu sociálnych dôsledkov urbanizácie na spoločnosť, na sociálnu štruktúru mestských spoločenstiev (vrátane etnickej zložky). V analýze sociálnych priestorov sa verifikovali sociálne indikátory: sociálne stupňa urbanizovanosti, sociálnej štruktúry, charakteru sociálnych vzťahov, sociálnej identity, sociálnej participácie.

Renesancia priestorového prístupu v sociológii má približne dva hlavné motívy. Prvý je praktický a spojený s *expanziou priestorového plánovania* v západnej spoločnosti, plánovanie priestoru ide od individuálnych priestorov cez sídelné priestory až po medzinárodné infraštruktúrne siete. Vytvárajú sa interdisciplinárne tímy na riešenie týchto úloh. Na území Slovenska sa to spájalo aj s rozšírením plánovania hospodárskeho a sociálneho rozvoja na územné celky a mestá. Rozpracovali sme metodiku k plánom sociálneho rozvoja a overovali ju v sociologických výskumoch.

⁷ V hlavnom diele A. Štefánka *Základy sociografie Slovenska* (1944) sa to prejavuje tak, že v prvej kapitole vysvetľuje teoretické základy sociológie i sociografie. Podrobnejšie som sa tejto problematike venoval v dosiaľ ešte neuverejnenej štúdiu *Anton Štefánek – môj učiteľ sociológie*, ktorá vznikla na požiadanie organizátorov seminára k jeho 130. výročiu narodenia. Svoj referát som rozpracoval do štúdie pripravovaného vydania zborníka referátov z tohto seminára. Podrobnejšie a v širšom rozsahu hlasitického hnutia sa touto problematikou zaoberá monografia R. Klobuckého. (Klobucký 2006)

Druhý impulz je teoretický a vychádza z etnometodológie, zdôrazňujúcej *dôležitosť miesta* v sociálnej interakcii, ktorá si je vedomá priestorových vzťahov. Súčasne sa nastoľuje problematika spojená s prechodom západnej spoločnosti do postindustriálneho vývoja – nové hodnotenie a používanie priestoru, prehodnocovanie organizácie bývania a mestského života, renesancia vidieka a jeho hodnôt. Bolo potrebné reagovať na rýchlo sa meniacu situáciu zmien v sociálnom priestore.

Retrospektíva priestorovej koncepcie v rámci analýz a teoretického spracovania spoločenskej problematiky na území Slovenska. Pohľady na spoločnosť z priestorovej a sociokultúrnej optiky v našej historiografii nechýbajú. Osvietenci M. Schwantner, J. Feješ, G. Berzewicz, S. Tešedík neopomenuli ani túto stránku. Napríklad dielo S. Tešedíka svojím teoretickým a metodickým prístupom k analýze problematiky vidieka (v rámci myšlienok fyziokratizmu) presahuje svojou koncepciou rámec Uhorska. Jeho práca *Der Landsmann in Ungarn, was er ist und was er sein konnte, nebst einem regulierten Dorf (1784)* je stále inšpirujúcim dielom. Jeho analýza sociálneho priestoru dediny vyústila nielen do odporúčaní racionálnej a hygienickej sebaorganizácie priestoru stredovekej dediny, ale aj do vyhodnotenia výhod takéhoto usporiadania v časti: *Parallele oder verhältnismässige Übersicht des alten und neuregulierten Dorfes*. (Pašiak 1992: 109-111) Toto dielo svojím teoretickým a metodickým prístupom k analýze priestoru, k jeho vyhodnoteniu a k praktickému využitiu pre priestorovú a sociálnu reorganizáciu ľudských sídel je inšpiratívne aj pre priestorovú sociológiu.

Peripetie slovenskej sociológie. Z pojmového rámca priestorovej sociológie sa mi ponúkajú termíny ako zužovanie priestoru sociológie, likvidácia a obnovenie a rozširovanie jej priestoru. V novších dejinách slovenskej sociológie možno sledovať rôzne spôsoby a formy, v ktorých sa objavovali aj niektoré črty, ktoré sa dotýkajú problematiky sociálneho priestoru. Môžeme ich nájsť v dielach týchto autorov: J. Lajčiak⁸, A. Štefánek, Š. Janšák, A. Hirner, F. Gula. Táto problematika Slovenska sa priamo ponúkala na spracovanie, lebo bola špecifická v rámci priestoru Československa i európskeho priestoru. Tak sa stala jednak súčasťou širšie zameraných štúdií, ale aj prípadových štúdií. Táto problematika ešte čaká na spracovanie v dejinách slovenskej sociológie, možno aj so spracovaním obdobia (1949 – 1962), keď bola sociológia

⁸ Nemôžem v tejto súvislosti nespomenúť moje návštevy fary vo Vyšnej Boci, kde pôsobil Ján Lajčiak a spomínanie na neho s pánmi farármi, ktorí tu pôsobili počas polstoročia. Bolo to v súvislosti s lyžovačkou na Čertovici a neskôr už aj na svahoch nad touto malou dedinkou. Neskôr som mal aj možnosť povzbudzovať Borislava Petrika pri jeho príprave tretieho vydania *Slovensko a kultúra*, ktoré vyšlo v roku 1994. V ňom vo svojom úvode charakterizoval toto nedokončené dielo ako „...systematický sociologický spis ... a jeho titul doplnil o podtitul *Sociologická analýza Slovenska...*“ (s. 24). V roku 1995 (1.10) sa nám podarilo zorganizovať kolokvium o živote a diele J. Lajčiaka. Štvrté vydanie obohatené o ďalšie fotografie a kvalitnú grafickú úpravu vyšlo v roku 2007. Len ľutujem, že som nevenoval vo svojej sociologickej tvorbe väčšiu pozornosť tomuto dielu, ako som to urobil v Sociológii 28, 1996, č. 1. s. 69-81.

neprijateľná pre „socialistický režim“ a bola zlikvidovaná jej inštitucionálna základňa (1949).

V 70. rokoch sa začal boj proti politickým a spoločenským demokratickým a decentralistickým zmenám, ktorými prešla slovenská spoločnosť v predchádzajúcich 60. rokoch a v ktorých sa podarilo obnoviť aj inštitucionálny základ sociológie. Obdobie rokov 1970 – 1989 v makrosociologickej podrobnej analýze hodnotí R. Roško ako „zlyhanie komunistického experimentu“. (Roško 2000) K výsledkom tejto analýzy možno ešte z hľadiska priestorovej sociológie pridať, že ide o klasický príklad totalitného režimu, ako z hľadiska udržiavania svojej moci nastoľuje diktatúru dôsledne uzavretej spoločnosti do štátnych hraníc (železnej opony). Toto uzavretie spoločnosti je aj klasickým príkladom izolácie spoločnosti od vonkajšieho sveta všetkými prostriedkami, ktoré mal totalitný štát k dispozícii. Rozklad a polarizácia spoločnosti, nastolená brutalita a agresia moci, ktorá sa zdôvodňovala vysokým stupňom ohrozenia „socializmu“, boli prostriedkom k nastoleniu tvrdého nezakryvaného totalitného režimu, ktorý nemal obdoby v dovtedajších dejinách vývoja slovenskej spoločnosti.

V dôsledku týchto zmien sa podstatne zmenilo sociálne prostredie spoločnosti, jeho parametre slobody, sociálnych vzťahov, kontaktov a sociálnych interakcií v ňom, to, čo v sociológii označujeme ako medziľudské vzťahy. Tým sa podstatne zmenilo sociálne prostredie v sociálnych skupinách, komunitách, spoločenstvách a celej spoločnosti. Na demokratické tradície v ňom bolo treba zabudnúť, nehodili sa do arzenálu diktatúry moci, od ktorej sa odvíjali všetky prostriedky jej nastolenia a udržiavania. To podstatne zmenilo sociálne prostredie slovenskej spoločnosti a aj jej parametre civilizácie. Túto situáciu sa snažia analyzovať sociológovia z rôznych pohľadov a čím ich bude viac, tým bude väčšia pravdepodobnosť jej hlbšieho poznania.

V tomto zložitom a pre niektorých sociológov veľmi ťažkom období sa vytvorila zhodou rôznych okolností v rámci technických vied (technické vedy neboli v zornom poli normalizátorov tak tvrdo kontrolované ako vedy spoločenské) priaznivejšia situácia pri formovaní výskumného tímu, ktorý sa orientoval na „urbanistickú sociológiu“⁹. V centre jeho výskumného záujmu bola problematika *riadenej urbanizácie Slovenska* spojennej s industrializáciou Slovenska a s tým súvisiaca problematika miest a dedín. Riadená urbanizácia sa chápala ako usmerňovaná imigrácia do vybraných miest Slovenska

⁹ V Ústave stavebníctva a architektúry SAV existovalo v 60. rokoch oddelenie pre výskum spoločenských faktorov vo výstavbe, ktoré viedol J. Zemko. Tu sa postupne formovala skupina sociológov (už aj z novej generácie sociológov), ktorá sa zaoberala problematikou urbanizmu a územného plánovania. Do tejto skupiny patrili: Zemko Ján, (vedúci), Gajdoš Peter, Kusý Ivan, Lajdová Alica, Pašiak Ján, Strussová Mária. Úmrtia (J. Zemko, A. Lajdová), odchod na iné pracovisko (I. Kusý) zmenšil skupinu, ktorá sa v roku 1993 rozhodla včleniť do Sociologického ústavu SAV, kde sa vtedy priestorovej sociológii venoval E. Faltán a Z. Šťastný. Neskoršie do tejto skupiny priestorovo orientovanej sociológie pribudla Katarína Moravanská. Zo sociológov, ktorí sa orientujú na priestorovú problematiku na iných pracoviskách, je to Dagmar Petriková (na Fakulte architektúry STU v Bratislave).

s intenzívnou výstavbou panelových sídlisk. Bol to plán cieľavedomého posilňovania jadra robotníckej triedy v mestách, silné prúdy imigrantov boli usmerňované najmä do Bratislavy s politickým posilnením potenciálu robotníckej triedy.

Výhodou tohto pracoviska bolo, že existovala možnosť uskutočňovať empirické výskumy v rámci celého Slovenska. Pre prípadové štúdie sa vyberali niektoré okresy. V popredí záujmu bola však Bratislava ako mesto, do ktorého smerovali prúdy imigrantov riadenej urbanizácie s dôrazom na koncentráciu obyvateľstva do vybraných miest. S týmto súviselo skúmanie aj sociologickej problematiky miest a vidieka¹⁰.

Mali sme kritický postoj k tomuto plánovanému a riadenému procesu vyľudňovania vidieka a devastovania jeho hodnôt¹¹. Jeho hlavným cieľom bolo vytvoriť zo Slovenska krajinu s vysokým stupňom koncentrácie obyvateľstva najmä v rámci Bratislavy a následne krajských miest. Tým sa mala dosiahnuť podstatne vyššia miera urbanizácie Slovenska bez súčasnej výstavby sociálnej a technickej infraštruktúry, ktorá sa značne omeškávala, alebo vôbec chýbala v zástavbe panelových sídlisk. Ich dehumanizácia sa začala riešiť až v revolučných rokoch 1989 – 1990 a trvá už dve desaťročia. Jej možnosti sú však obmedzené, takže generácie, ktoré sa sem sťahovali a sú finančne schopné, začali sa sťahovať do humánnejšieho prostredia aj v zázemí Bratislavy a krajských miest. Dezurbanizácia, ktorú sme včleňovali do našich prognóz v 80. rokoch, sa už začala naplňovať. Túto problematiku sme teoreticky spracovali vo viacerých štúdiách a v monografiách.

Nastupujúce zmeny v sociálnom priestore a ich priestorová reflexia. Pre poslednú štvrtinu nášho storočia a začiatok tretieho tisícročia sa stala akútnou problematikou všeobecného charakteru – globálna ekologická kríza, situácia, ktorá je charakterizovaná aj ako prvá globálna revolúcia. (King – Schneider 1991) Táto globálna kríza má aj sociálne korene (v ľudských činnostiach – ich rast, rast ľudského tlaku na prírodu, demografický rast populácie Zeme, zmeny v sociálnych hodnotách, zmeny v sociálno-ekologickej situácii ľudstva, prelínanie sa starých a nových sociopriestorových komponentov) ako industriálna urbanizácia, posturbanizačné trendy v informačných spoločnostiach, rozvoj lokalizmu, regionalizmu a rozvoj nacionalizmu a pod. Nemá len spoločné všeobecné črty, ale aj svoje zvláštnosti na kontinentoch, v krajinách, regiónoch

¹⁰ Okrem parciálnych štúdií jednotlivých členov oddelenia vyšla v r. 1984 aj monografia: Ján Zemko a kolektív (1984) *Územný a sociálny rozvoj sídel*. VEDA SAV, v ktorej sú zhrnuté výsledky výskumnej práce celého tímu. Mne sa podarilo naprieť zákazku publikovania s pomocou priateľov (E. Illeková, J. Mojžiš) vo Vydavateľstve Obzor vydať dlhšie pripravovanú monografiu *Človek a jeho sídla*. Na tejto problematike som ďalej systematicky pracoval a hotovú prácu som dvakrát predložil na získanie veľkého doktorátu. Stranícke orgány moju žiadosť na obhajobu veľkého doktorátu vždy zamietli. Mohol som ju publikovať ihneď po nežnej revolúcii v r. 1989 – *Sídelný vývoj. Teoreticko-metodologická problematika*. VEDA Vydavateľstvo SAV 1990.

¹¹ Táto problematika je podrobnejšie spracovaná ako účelová publikácia *Trvalo udržateľný rozvoj slovenského vidieka. Chránime a rozvíjame dedičstvo vidieka*. (Faltán 2002)

i lokalitách. Je tu aj svetová hospodárska a sociálna recesia, ktorá ešte viac komplikuje ekologickú situáciu a ekologická situácia sociálnu situáciu (civilizačné choroby, sociálne deviácie). Všetko však naznačuje, že pre ďalší vývoj ľudstva je hlavným determinantom to, či a ako dokážeme vyriešiť globálnu ekologickú krízu. Ekologické problémy sú však prepletené sociálnymi problémami.

Pozornosť sa obracia na problémy, ako sú sociálno-ekologická situácia krajiny, lokálna a regionálna situácia, sociálno-ekologická vyváženosť krajiny, socioekologická stabilita, kvalita života, kvalita ľudského potenciálu, socio priestorové deviácie a anomálie, kvalita životného prostredia, sociálna marginalita. Zvlášť dôležitou sociálno-ekologickou problematikou je trvalo udržateľný rozvoj ľudských sídel, tak ako bola koncipovaná na svetovej konferencii v Rio de Janeiro v roku 1992.

V sociologických prístupoch zaujíma dôležité miesto problémovo orientovaný výskum, medzinárodné komparácie, začína sa rozvíjať koncepcia „resolutique“, výskumy orientované na väčšie priestorové celky (regióny), prípadové štúdie lokalít.

Pre sociálnych ekológov sa otvárajú určité profesijné perspektívy. E.I.A (Environmental Impact Assessment) umožňuje spoluprácu s krajinnými ekológmi, humánnou geografiou, krajinnou geografiou, s priestorovým plánovaním.

Ďalšia možnosť uplatnenia sociálnych ekológov súvisí s rozvojom verejnej správy (územnej samosprávy a štátnej územnej správy). Územná samospráva preberá na seba stále viac kompetencií v priestorovom a sociálnom rozvoji sídiel a regiónov. Je to problematika o ktorú sa zaujíma aj sociálna ekológia, ktorá sa špecializuje na problematiku dediny, mesta, vidieka, regiónov, bývania, obnovy dedín. Špeciálne je to problematika priestorového plánovania najmä na úrovni celého Slovenska a regiónov.

Sociálna ekológia vystupuje do popredia aj z hľadiska transformácie spoločnosti. Do popredia vystupuje priestor ako všeobecnejší sociologický fenomén.

Novú vlnu zvýšeného záujmu o priestorový prístup v sociológii možno zreteľne pozorovať po rozpadnutí sa komunistických režimov krajín strednej a východnej Európy. Uskutočňujú sa medzinárodné komparatívne výskumy, kde priestorová dimenzia zohráva veľmi dôležitú úlohu.

V našich podmienkach možno taktiež pozorovať, že sa venuje väčšia pozornosť priestorovej problematike v sociálnej štruktúre, v sociálno-demografickej štruktúre, pri skúmaní rodiny, sociálnych mechanizmov miestnej samosprávy, pri výskumoch sociálnej politiky. (Bosá a kol. 2005) Priestorový fenomén na rozdiel od predchádzajúceho obdobia sa stáva prirodzeným fenoménom sociologického bádania. Podnietil to aj zvýšený záujem širšej

odbornej verejnosti v rámci geografie, urbanizmu, architektúry a územného plánovania o túto problematiku. Ako by šlo o znovuobjavenie priestoru a času¹².

Prejavilo sa to aj v tom, že veľmi frekventovanou problematikou sa stala regionálna problematika Slovenska. Sociologický ústav venoval tejto problematike veľkú pozornosť o čom svedčí celý rad výskumov v regiónoch Slovenska. Napríklad v oblasti Gemera-Malohontu so špecifickým zameraním na problematiku revitalizácie mikrooblasti Rimava a Rimavica. (Rimava a Rimavica 2000)¹³. Teoretické zovšeobecnenie poznatkov je v celom rade interných materiálov Sociologického ústavu a v rade publikácií, z ktorých uvediem aspoň niektoré: Falt'an 2004; Falt'an – Pašiak (eds.) 2004; Ira – Pašiak – Falt'an – Gajdoš (eds.) 2005; Gajdoš – Pašiak 2006 a medzinárodná konferencia IROMAR (Pašiak 1997), TEMPUS-PHARE CME 1999.

Náčrt súčasnej problematiky priestoru. Problematike priestoru, priestorovej dimenzii sa v sociológii prisudzuje významné miesto, ale súčasne sa upozorňuje na dlhodobé zanedbávanie tejto problematiky. V tom zmysle sa vyjadruje Jiří Šubrt (odvolávajúc sa na I. Wallersteina), upresňuje dlhodobé zanedbávanie tejto problematiky „...a pokiaľ sa jej venuje pozornosť, tak sú to len exogenné a nie endogenné faktory“. (Šubrt 2007: 439) Súčasne však možno postrehnúť, že sa pritom nedoceňuje aj s ňou spojená dimenzia času ako sociálneho času. To by si žiadalo objasnenie, prečo je takáto situácia. Problematika priestoru je predmetom bádania najmä prírodných a technických vied. Ich poznatky nemožno obísť, lebo určitým spôsobom vplývajú aj na sociologické poznávanie priestoru. V humanitných a sociálnych vedách sa venuje pozornosť ľuďmi modifikovaným a transformovaným formám fyzického priestoru (s určitou výnimkou filozofie). Z týchto foriem modifikácie vznikala (požičajúc si terminológiu Bergera – Luckmanna 1999) sociálna konštrukcia priestoru – ako *sociálneho priestoru*. Obdobná situácia je aj v problematike *sociálneho času*. Pri skúmaní priestoru spravidla abstrahujeme od problematiky času a vice versa. V súčasnom období digitalizácie, kybernetizácie, internetizácie sa intenzívne prepájajú formy sociálneho času a sociálneho priestoru ako *sociálneho priestoročasu*. Takto chápaná problematika *sociálneho priestoročasu* čaká ešte na spracovanie.

Od industriálneho a urbanizovaného priestoru ku kyberpriestoru a priestoru sietí. Takáto transformácia dnes už predstavuje hlavný trend vo svete a možno konštatovať, že nadobúda charakter globálneho trendu ako civilizačná

¹² V oblasti filozofie to aj výstižne charakterizoval Miroslav Marcelli v monografii *Znovuobjavenie času*. (Bratislava 1990)

¹³ Sú to správy o príprave a vyhodnotení sociologických výskumov z roku 2000 v obciach: Rimavské Zalužany, Nižný Skálnik, Vyšný Skálnik, Lehota nad Rimavicou, Rimavská Baňa, Kociha, Rimavské Brezovo, Hrachovo. *Metodika revitalizácie obcí v mikrooblasti Rimava – Rimavica, Vyhodnotenie sociologického výskumu mikrooblasti Rimava – Rimavica*. Záverečná správa o realizácii projektu *Revitalizácia mikrooblasti Rimava a Rimavica*. (Rok 2000) Uvádzam ako príklad z jednej oblasti, ale takýchto oblastí výskumu bolo viac.

zložka globalizácie. Proces globalizácie je obsahom, cieľmi a stratégiami rozporuplný a má svojich obhajcov i odporcov. Stáva sa aj objektom zvýšeného záujmu sociológov. (Bauman 2000; 2008)

Slovenská spoločnosť v rámci 20. storočia žila dlhšie obdobie v prevažne rurálnom sociálnom priestore (1900 – 1950), kratšie obdobie v rurálno-industriálnom a urbanizovanom priestore (1951 – 1970), dvadsať rokov v industriálno-urbanizačnom priestore (1971 – 1990). (Pašiak 1980; Pašiak 1990) V súčasnosti smeruje k priestoru kybernetickému – kyberpriestoru¹⁴. Medzinárodná vedecká konferencia, ktorú zorganizovala na začiatku tretieho milénia Fakulta architektúry STU v Bratislave (1. – 2. októbra 2001), nastolila rad teoretických a praktických problémov kyberpriestoru, ktorých riešenie prináša podstatné zmeny aj do sociálneho priestoru. Všetky tieto zmeny v sociálnom priestore sprevádzali aj teritoriálne zmeny v životných priestoroch človeka a krajiny, v sídelných a dopravných priestoroch, ako aj ich technických zariadeniach. Vizuálna zmena krajiny sa nedá prehliadnuť a jej celkový výzor pomáhal spoznávať aj jej civilizačný vývoj. Súčasná transformácia sociálneho priestoru má úplne iné nároky – kladie dôraz na vzdelávanie so zvláštnym nárokom na využívanie informačných technológií, digitálnej gramotnosti a jazykových schopností. Táto problematika je aj súčasťou znalostnej spoločnosti v *Dlhodobej vízii rozvoja slovenskej spoločnosti*. (Ekonomický ústav, Bratislava 2008)

Druhá gramotnosť ako predpoklad formovania a užívania kyberpriestoru. Za posledných dvadsať rokov dozrela generácia, ktorá už nie je poznačená sociálnym priestorom nedemokratickej spoločnosti a navyše je aj vystrojená *druhou gramotnosťou*, nazývanou aj „počítačovou“ či „digitálnou“ gramotnosťou. Táto generácia je aj najsilnejším kolektívnym predstaviteľom a nositeľom komponentov *kyberpriestoru* a stáva sa dôležitou súčasťou procesu transformácie slovenskej spoločnosti k znalostnej spoločnosti.

Sme zároveň všetci objektmi i subjektmi tejto transformácie, v ktorej jednotlivé generácie majú rozdielne postavenie, odlišné tempá, úlohy a aj poslanie. V najzložitejšej situácii je najstaršia generácia. Je možné toto generačné kritérium posunúť späť najmenej o jednu generáciu¹⁵. V tejto sociálnej transformácii sa uskutočňuje po veľmi dlhej dobe veľká zmena v civilizačnom vývoji ľudstva, v kultúre ľudstva, v sociálnej interakcii a sociálnej komunikácii. Základ týchto zmien tvorí *druhá gramotnosť*¹⁶.

¹⁴ Ako pozorovateľ som sa zúčastnil na medzinárodnej vedeckej konferencii s názvom *Z globálnej dediny do globálnej siete*. FA STU Bratislava, 1. – 2. októbra 2001, Fakulta architektúry STU Bratislava (2001), Zborník referátov.

¹⁵ Nedá mi v tejto súvislosti nespomenúť, že problematika „generácie“ v našej sociológii taktiež absentuje.

¹⁶ Druhá gramotnosť – pod ňou sa spravidla chápe osvojenie si znalostí, schopností a zručností spojených s ovládaním elektronických zariadení (e-zariadenia), ako sú: osobný počítač, prenosný počítač (laptop), počítačové tlačiarne, skener, elektronická pošta, internet, intranet, webové stránky, teletext, elektronické bankovníctvo, elektronický obchod, elektronický podpis, mobilný telefón, používanie rôznych typov čipových kariet v elektronických zariadeniach, vyplňovanie

Sociologická problematika kyberpriestoru si žiada podrobnejšie preskúmanie. Uplynulo už dlhé obdobie odvtedy, ako Marsall MacLuhan, Alvin Toffler, Daniel Bell prišli s problematikou „zmršťovania sa priestoru“ v „globálnej elektronickej dedine“ a štvrt'oročie, ako sa pojem „kyberpriestor“ objavil v sci-fi románe *Neuromancer*. Tvorcovia digitálnych sietí neváhali, prevzali ho, a tak sa udomácnil v odbornej literatúre. Z hľadiska sociálneho priestoru je zaujímavý tým, že sa v ňom kladie dôraz na otvorenosť komunikačného priestoru vzájomne prepojených komunikačných prostriedkov a ich sietí, ktoré prenášajú digitalizované informácie. To prinieslo zmeny do prístupnosti komunikačného priestoru z jedného miesta do celého komunikačného priestoru a aj opačne z rôznych miest do jedného miesta. Prístupnosť, rýchlosť získania interpersonálnych kontaktov a informácií sa podstatne uľahčila. Sociálny priestor tak získal ďalší prostriedok na zmenšenie geografických vzdialeností, zintenzívnenie a podstatné rozšírenie interpersonálnych interakcií vrátane diskusií, seminárov, konferencií, ale aj nového typu virtuálneho „susedstva“ a „priateľstva“. Stále aktuálnejšou sa stáva problematika virtuálnych sociálnych sietí, ich vznik, fungovanie a zameranie. Aké sú to vzťahy, aká je ich sociálna kvalita a aký charakter sociálneho priestoru predstavujú?

Priestorovosť a časovosť sociálnych interakcií. Charakteristickým trendom stacionárnych, ako i mobilných komunikačných zariadení je pluralita interaktivity – jednak možnosť používať ten istý komunikačný prostriedok (mobilný telefón, internet) vizuálne i auditívne (mobil: hovor, SMS, internet: hovor, elektronická pošta). Zväčšuje sa rôznorodosť sociálnej komunikácie. Súčasne s tým sa rozširuje aj možnosť rozšírenia simultánnej komunikácie s viacerými subjektmi.

Osobná bezprostredná komunikácia tvárou v tvár (face to face, vis a vis) prostredníctvom základného sociálneho styku na určitom sociálnom mieste a v určitom sociálnom a kalendárnom čase so všetkými verbálnymi a neverbálnymi charakteristikami sa rozširuje prostredníctvom simulátorov na sprostredkovanú – nepriamu komunikáciu, pri ktorej dochádza k *rozpojeniu miesta a sociálneho času*. Vytvára sa sociálna komunikácia, ktorá sa odohráva v rovnakom (reálnom) „technickom“ čase (technický čas prepája rôzne časové pásma i rôzne sociálne časy) a na rôznych miestach. V určitých sociálnych situáciách (napr. obchodovanie, výmena potrebných informácií, úradovanie) môže takýto spôsob komunikácie urýchliť, zjednodušiť, znížiť náklady. Domnievame sa, že pritom základná osobná bezprostredná komunikácia sa zachová ako najhodnotnejšia.

elektronických formulárov, prenikanie elektroniky do zariadení domácnosti. Pochopiteľne, že nejde o zvládnutie všetkých prvkov druhotnej gramotnosti, ale predovšetkým tých, ktoré sú nevyhnutné a podmieňujú už dnes uplatnenie sa na pracovnom trhu. Sem patrí jadro druhotnej gramotnosti – počítačová gramotnosť s nadväznosťou na informačné, komunikačné, výpočtové, grafické, plánovacie a pod. znalosti, techniky a zručnosti.

Režim elektrotechnickej komunikácie z optiky priestoročasu sociálnej komunikácie. Osobná bezprostredná komunikácia sa spravidla uskutočňuje ako chcená, želaná komunikácia v určitom čase a na určitom mieste. Režim elektronickej komunikácie sa snaží regulovať elektronickú komunikáciu tak, aby oddelil chcenú komunikáciu od nechcenej („dotieravých nenechavcov“). K tomu používa prednastavené komunikačné režimy. Určitým signálom, že potenciálna komunikácia je možná, je zverejnenie tzv. kontaktnej adresy. Už aj osobná vizitka spravidla obsahuje nielen telefónne čísla, ale aj adresu elektronickej pošty a tzv. UIN (Universal Internet Number) svoje identifikačné internetové číslo.

Komunikačná simultánnosť. Simultánnosť ako súbežné časové prepojenie činností, najskôr ohraničená na určitý priestor, neskôr na viac priestorov a teraz na globálny priestor. Procesy časopriestoru mali svoj začiatok niekde vo vynáleze telegrafného aparátu. Samuel Finley Berees More vytvoril prvú informačnú sieť, ktorá prekonávala hranice regiónov a štátov – sieť informácií. O telegrafe sa v období rozvoja informačných technológií metaforicky hovorilo, že pretvoril svet v jedno veľké susedstvo. Pravdepodobne Marshall McLuhan taktiež mal na mysli susedstvo, sociálnu blízkosť či *Gemeinschaft* (*spoločenstvo*) Tönniesa, keď vo svojej knihe *Exploration in Commucation* (1993) chápal simultánne procesy telekomunikácie ako „zmenšovanie sa sveta“ a vyjadril to metaforou „globálna dedina“. Prehistória tohto termínu však siaha do začiatku 80. rokov, keď Alvin Toffler vo svojej *Tretej vlne* (1980) nazval XIV. kapitolu, v ktorej vysvetľoval možnosti využitia elektroniky pre prácu doma a výhody elektroniky pre prácu vôbec ako *Elektronická dedinka*. Termín „globálna dedina“ sa udomácnil aj v odbornej literatúre, hoci sa proti tomu najviac argumentuje, že adekvátnejší termín by bol „globálne mesto“, a to s obsahom *Gesellschaft* (*spoločnosť*). Nasledoval telefón a televízia.

Televíziou simultánne prepojenie dvoch miest, miesta televízneho štúdia a miesta prijímateľa prostredníctvom obrazovky – prepojenie dvoch miest v reálnom čase vzniká nový typ časopriestoru s jednosmernou komunikáciou od odosielateľa informácie k príjemcovi. TV sprostredkúva verbálnu, písomnú, obrazovú informáciu a vo vysielaní naživo i udalosť, činnosť (živé zábery). Živé zábery televíznych kamier obsahujú nielen bezprostrednú informáciu, ale majú aj silný emociálny náboj a zážitok „očitého svedka“, niekedy až historickej udalosti (napr. let druhého teroristami uneseného lietadla 11. 09. 2001 na druhé z dvojčiek WTC). Televízia sa stala charakteristickým médiom modernity v druhej polovici 20. storočia. Na túto problematiku nadväzuje problematika sietí (networks) a prostredníctvom nich vytváranie rôznych foriem sociálnych sietí. Je to však len začiatok možného vývoja v tejto oblasti.

Predpokladám, že sociológia bude aj naďalej venovať pozornosť tejto problematike.

Ján Pašiak študoval filozofiu a sociológiu, po zrušení sociológie (1949) filozofiu a históriu. Po skončení štúdia pôsobil na FF UK v Bratislave ako pedagóg 1952 – 1959, neskôr na Slovenskej vysokej škole technickej v Bratislave. (1959 – 1962). Od roku 1962 do roku 1965 pôsobil ako vedúci oddelenia sociologického výskumu na Filozofickom ústave SAV, po vzniku Sociologického ústavu SAV na tomto ústave, kde bol v rokoch 1969 – 1970 jeho riaditeľom. Na Ústave stavebníctva a architektúry SAV pracoval od 1.11.1971 až do 31.7.1993, potom prešiel do Sociologického ústavu SAV, kde zotrval až dôchodkového veku. Externe spolupracoval na viacerých projektoch, ako externý pedagóg pôsobil na Katedre sociológie FF UK v rokoch 1965 – 1970, sociológiu prednášal aj na Prírodovedeckej fakulte UK, a sporadicky aj na Fakulte architektúry STU.

LITERATÚRA

- ABELLÁN, J. L., 1997: Myšlienky pre XXI. storočie. Bratislava: Archa.
- BALON, J., 2007: Sociologická teorie. Příběh krize a fragmentace – projekt obnovy a rekonstrukce. SLON Edice Studie.
- BAUMAN, Z., 2000: Globalizácia. Dôsledky pre ľudstvo. Bratislava: Kalligram.
- BAUMAN, Z., 2008: Život ve věku nejistoty 21. Praha: Academia.
- BERGER, P. I. – LUCKMANN, T., 1999: Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění. Centrum pro studium demokracie a kultury.
- BOSÁ, M. – FILADELFOVÁ, J. – GERBERY, D. – BOSÝ, D. – VITTEK, J. – MESOCHORITISOVÁ, A. – BARTOŇOVÁ, K. – BRNDIAROVÁ, A., 2005: Rod, práca, priestor: Regionálna typológia. Čiastková záverečná správa z prvej etapy riešenia projektu. Občianske združenie. (<http://www.esfem.sk>.)
- FALŤAN, Ľ., 2002: Mikroregión ako aktér regionálneho rozvoja. Podkladová štúdia. Bratislava: Ministerstvo hospodárstva SR, Vidiecky parlament Slovenska, Sociologický ústav SAV.
- FALŤAN, Ľ. (ed.), 2004: Regionálny rozvoj Slovenska v európskych integračných kontextoch. (Regióny, prihraničné regióny, euroregióny). NK UNESCO – MOST, Sociologický ústav SAV.
- FALŤAN, Ľ. – GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J., 1995: Sociálna marginalita území Slovenska. Social Marginality of Territories of Slovakia. S.P.A.C.E., Bratislava.
- FALŤAN, Ľ. – PAŠIAK, J. (eds.) 2004: Regionálny rozvoj Slovenska východiská a súčasný stav. Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied.
- GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J., 2006: Regionálny rozvoj Slovenska z pohľadu priestorovej sociológie. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- HRAŠKOVÁ, N., DOHNÁNY, B., (Editor) 2001: Siete, kyberkultúra, kyberpriestor. Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie *Z globálnej dediny do globálnej siete*. FA STU Bratislava, 1 – 2. októbra 2001.
- IRA, V. – PAŠIAK, J. – FALŤAN, Ľ. – GAJDOŠ, P., (eds.) 2005: Podoby regionálnych odlišností na Slovensku. Príklady vybraných okresov. Bratislava: Sociologický ústav SAV, Bratislava.

- KING, A. – SCHNEIDER, B., 1991: První globální revoluce. Svět na prahu nového tisíciletí. Praha.
- KLOBUCKÝ, R., 2006: Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- LAJČIAK, J., 1994: Slovensko a kultúra. Bratislava: Vydavateľstvo Q 111.
- MARCELLI, M., 1990: Znovuobjavenie času. Bratislava: Smena.
- PAŠIAK, J., 1980: Človek a jeho sídla. Bratislava: Obzor.
- PAŠIAK, J., 1990: Sídlný vývoj. Teoreticko-metodologická problematika. Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo SAV.
- PAŠIAK, J., 1992: Predchodca sociológie dediny. In: Sociológia 24, č. 1-2, s. 109-111.
- PAŠIAK, J. 1997: Problematika malých sídiel a ich trvalo udržateľný rozvoj. In: Aktuálne problémy regionálneho rozvoja. Zborník z medzinárodnej konferencie, Banská Bystrica, 28. – 29. mája 1997, Banská Bystrica: IROMAR. s. 52-60.
- ROŠKO, R., 2000: Slovensko na konci tisícročia. Bratislava: VEDA Vydavateľstvo SAV.
- SHEVKY, E. – BELL, W., 1954: Social Area Analysis: Theory. Illustrative Application and Computational Procedures. Stanford: MA, Stanford University Press.
- STARÝ, J. – FISCHEROVÁ, S., 2008: Mýtus a geografie. Svět, prostor a jejich chápání ve starších i novějších kulturách. Herrmann & synové.
- ŠTEFÁNEK, A., 1944: Základy sociografie Slovenska. In: Slovenská vlastiveda III. vydanie Bratislava: SAV.
- ŠUBRT, J., (ed.), 2007: Historická sociologie. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- ZEMKO, J. – HRUŠKA, E. – KUSÝ, I. – PAŠIAK, J. – GAJDOŠ, P., 1984: Územný a sociálny rozvoj sídel. Bratislava: VEDA Vydavateľstvo SAV.